

Міністерство освіти і науки України
Тернопільська обласна рада
Департамент освіти і науки Тернопільської обласної військової адміністрації
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія
ім. Тараса Шевченка

Кафедра біології, екології та методик їх навчання



Збірник матеріалів II Міжнародної наукової конференції

«БЕССЕРІВСЬКІ ПРИРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ»

**До 240–річчя з дня народження відомого ботаніка Віллібальда
Бессера та до 215–річчя від початку його наукової та педагогічної
діяльності у місті Кременці**

Кременець, 24-25 вересня 2024 р.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Regional Council
Department of Education and Science of the Ternopil Regional Military Administration
Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy
of Humanities and Pedagogy

Department of Biology, Ecology and Methods of their Teaching



THE COLLECTION OF MATERIALS OF THE II INTERNATIONAL SCIENTIFIC
CONFERENCE

«BESSER'S NATURAL SCIENCE STUDIES»

To the 240th anniversary of the birth of the famous botanist Willibald Besser and the
215th anniversary of the beginning of his scientific and pedagogical activity in
Kremenets

Kremenets, September 24-25, 2024

Бессерівські природознавчі студії: збірник матеріалів II Міжнародної наукової конференції. Випуск II / за заг. ред. О. В. Кратко. Кременець : КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2024. 241 с.

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (протокол № 2 від 15 жовтня 2024 р.).

Для внутрішнього використання.

Збірник містить тези науковців, представлені в рамках роботи II Міжнародної наукової конференції «Бессерівські природознавчі студії».

Редакційна колегія:

Ільєнко Микола Микитович, професор кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, д. б. н., проф.

Черняк Володимир Максимович, професор кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, д. б. н., проф.

Кратко Ольга Вікторівна, завідувач кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. іст. н., доц.

Бондаренко Тетяна Євгенівна, викладач кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. пед. н.

Галаган Оксана Констянтинівна, доцент кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. б. н., доц.

Головатюк Людмила Михайлівна, доцент кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. б. н., доц.

Гурська Оксана Вікторівна, старший викладач кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. б. н.

Дух Ольга Ігорівна, доцент кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. б. н., доц.

Михалюк Ілона Михайлівна, старший викладач кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. б. н.

Тригуба Олена Василівна, доцент кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. с-г. н., доц.

Цицюра Неля Іванівна, доцент кафедри біології, екології та методик їх навчання КОГПА ім. Тараса Шевченка, к. б. н., доц.

Дизайн: І. Михалюк

Верстка: О. Тригуба, О. Харамбура

Відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, імен, а також за відсутність явищ плагіату несуть автори публікацій.

ЗМІСТ

Andreas von Wenninger DER BOTANISCHE GARTEN – GEDANKEN ÜBER DIE ZUKUNFT	10
Світлана Пида, Олександр Конончук НАУКОВА СПАДЩИНА ВІЛЛІБАЛЬДА БЕССЕРА І КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ	14
Małgorzata Wrzesień ATTRIBUTES OF THE FLORA ACROSS ZONES IN CARGO RAILWAY STATIONS: EASTERN POLAND AS A CASE STUDY	19
Яків Дідух, Микола Штогрин ДЕСЯТЬ РІДКІСНИХ БІОТОПІВ КРЕМЕНЕЦЬКИХ ГІР	22
Anna Cwener, Mykhaylo Chernetskyu, Grażyna Szymczak, Agnieszka Dąbrowska UDZIAŁ OGRODU BOTANICZNEGO UMCS W LUBLINIE W DZIAŁANIACH NA RZECZ OCHRONY GATUNKÓW ZAGROŻONYCH	26
Оксана Галаган НАЙБІЛЬШ ЗНАКОВІ НАУКОВІ ПРАЦІ ПРОФЕСОРА ЧОПИКА В.І.	28
Віктор Мельник БОТАНІЧНА НАУКА І ОСВІТА У ВОЛИНСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ – КРЕМЕНЕЦЬКОМУ ЛІЦЕЇ	34
Віталій Коломійчук, Марина Гайдаржи, Роман Палагеча, Наталія Белемець, Віра Нікітіна ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЛЛІБАЛЬДА БЕССЕРА У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА	37
Наталія Шиян, Ірина Дяченко, Аліса Шумілова ПІДРОДИНА <i>LEMNOIDEAE</i> Vab. (<i>ARACEAE</i>) В МЕМОРІАЛЬНІЙ КОЛЕКЦІЇ В. Г. БЕССЕРА НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРБАРІЮ УКРАЇНИ (KW)	40
Наталія Москалюк, Руслан Яворівський РОЛЬ ГЕРБАРІЮ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА (TERN*) У РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ НАУКИ	44
Ольга Красова, Людмила Лисогор НОВІТНІ ФЛОРИСТИЧНІ ЗНАХІДКИ НЕАБОРИГЕННИХ ВИДІВ У ПРОМИСЛОВІЙ ЗОНІ КРИВОГО РОГУ	47
Тетяна Микитюк, Руслан Яворівський, Марія Куриляк ПОПУЛЯЦІЇ ГОРИЦВІТУ ВЕСНЯНОГО (<i>ADONIS VERNALIS</i> L.) НА ТЕРИТОРІЇ НПП «ДНІСТРОВСЬКИЙ КАНЬЙОН» ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ	51
Наталія Дойко, Наталія Бойко, Лариса Кривдюк, Марія Катревич ГЕРБАРІЙ РОДУ <i>SYRINGA</i> L. ДЕРЖАВНОГО ДЕНДРОЛОГІЧНОГО ПАРКУ «ОЛЕКСАНДРІЯ» НАН УКРАЇНИ	54

Світлана Пίδα
доктор сільськогосподарських наук, професор
Олександр Конончук
кандидат біологічних наук, доцент

НАУКОВА СПАДЩИНА ВІЛЛІБАЛЬДА БЕССЕРА І КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, кафедра ботаніки та зоології
pyda@chem-bio.com.ua



Цього року наукова спільнота відзначає 240-річчя з дня народження та 215-річчя від початку наукової та педагогічної діяльності в м. Кременці відомого вченого у галузі ботаніки та ентомології, доктора медицини першої половини XIX століття Віллібальда Готлібовича Бессера (1784–1842). Він став першим дослідником флори західної та південно-західної України, відомим морфосистематиком судинних рослин і широко знаним інтродуктором. Окрім того, він знаний як організатор Кременецького ботанічного саду (тепер Кременецький ботанічний сад Міністерства екології та природних ресурсів України), ботанічного саду університету святого Володимира у Києві (нині Ботанічний сад імені академіка Олександра Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка) та кафедри ботаніки цього ж університету.

Віллібальд Свіберт Йозеф Готліб (Віллібальд Готлібович) фон Бессер (нім. Willibald Swibert Joseph Gottlieb von Besser) народився 18(7) липня 1784 р. в м. Інсбрук, що в західній Австрії. Освіту розпочав здобувати у своєму місті, але в 13 років осиротів та з 1797 року виховувався і навчався у Львові в родича матері – професора ботаніки і хімії Львівського університету С. Б. Шиверека. У Львові закінчив гімназію і вступив до університету, але у 1805 р. переїхав до Кракова, де і завершив навчання в місцевому університеті у 1807 році та став доктором медицини і почав працювати асистентом клініки та одночасно вивчав місцеву флору [4, с. 38–39; 6].

Діяльність Віллібальда Бессера в Україні розпочалася у 1809 році й була пов'язана з двома установами. З 1809 по 1834 роки він працював у Вищій Волинській гімназії, яка з 1818 р. стала Кременецьким ліцеєм, викладачем природознавства та директором ботанічного саду, а з 1834 до 1838 роки – першим професором ботаніки університету святого Володимира в Києві (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) [3, с. 120–

121; 7, с. 98–99; 10].

До Кременця Віллібальд Бессер переїхав на запрошення директора Волинської гімназії Тадеуша Чацького. Ботаніка була однією з навчальних дисциплін, які Т. Чацький особливо активно підтримував і популяризував у закладах, що підпорядковувалися йому як інспектору освіти Волинської губернії. Щоб знайти професора ботаніки для гімназії, Т. Чацький вів листування з професорами Краківського університету (тепер Ягеллонський університет, м. Краків, Польща), зокрема, професором Яцкевичем, який порекомендував на цю посаду доктора медицини Віллібальда Бессера, хоча той був іноземцем, але тривалий час проживав у Польщі та добре знав флору Галичини, значну частину якої вже дослідив [3, с. 120; 11, с. 342–347].

Віллібальд Бессер прийняв запрошення Тадеуша Чацького стати викладачем зоології, ботаніки та природничої історії, а також обійняти посаду директора ботанічного саду. 1 липня 1808 року він підписав угоду в Кракові, одним із пунктів якої було передбачено відрядження до Відня на один рік за кошти гімназії для вдосконалення знань у цих науках [4, с. 38; 11, с. 342–347].

Після стажування, у червні 1809 року Віллібальд Бессер переїхав до Кременця, що пов'язало його подальшу діяльність з Україною. Багата та невивчена флора Волині й Поділля стала основою для його наукових досліджень, які привели вченого до світового визнання в ботанічній науці [4, с. 38].

У Волинській гімназії, а згодом і у Волинському ліцеї Віллібальд Готлібович викладав природничі дисципліни, активно займався реорганізацією Кременецького ботанічного саду, створив і розширив ботанічні та зоологічні колекції. У ботанічному саду Волинського ліцею, який був закладений у 1806 році ірландським ботаніком Діонісієм Міклером на території площею близько 4,5 га та прилягав до садиби Волинської гімназії, Віллібальд Бессер змінив як його зовнішній вигляд, так і організацію роботи. Завдяки його невтомній праці та широким зв'язкам з іншими вченими Віллібальд Готлібович зумів перетворити Кременецький ботанічний сад на наукову установу, що була відома у Європі. Він налагодив зв'язки з багатьма ботанічними садами, зокрема Краківським, Віденським, Геттінгенським, Віленським та Паризьким [2, с. 85–88; 5, с. 31–39].

Як директор ботанічного саду Віллібальд Бессер активно працював над його розширенням і вдосконаленням території. Під його керівництвом була побудована оригінальна система поливу саду, яка запобігала руйнівній дії води із схилів навколишніх гір. Завдяки зусиллям Бессера кількість оранжерей та парників на території саду зростає. Він збільшив площу ботанічного саду до 20 га і побудував перші житлові будинки для садівників, що покращило догляд за рослинами. Під час роботи Віллібальда Бессера в Кременці садівниками були досвідчені фахівці І. Грабовський (1809–1818) і К. Вінцель (1818–1827). Найдовше на цій посаді працював В. Гофман (1827–1845), який у 1834 році разом із Віллібальдом Бессером займався перевезенням рослин Кременецького ботанічного саду до Києва [1, с. 370; 3, с. 121; 9, с. 317–320].

У той час Кременецький ботанічний сад став одним із центрів інтродукції нових рослин в Україні. Біля 100 видів різних рослин були вперше введені в культуру на території ботанічного саду [5, с. 31–39].

У 1823 року кількість культивованих у саду видів рослин досягла 9000, а в 1832 р. – 12000 [1, с. 370; 4, с. 39]. Це дозволило Віллібальду Бессеру спостерігати за динамікою розвитку рослин, аналізувати їх морфологічну будову та фенологію, а також точніше визначати межі фенотипічної мінливості, що сприяло глибшому розумінню природи цих видів.

Він також прагнув залучити місцеву інтелігенцію до вивчення природи. У 1826 році Бессер написав і видав у Вільнюсі брошуру для вчителів повітових шкіл, де описав методи дослідження флори, включаючи опис повітів, методи збору та засушування рослин, зразки оформлення гербарних аркушів і методи укладання рослин для пересилання. Учителі також

були захоплені до пошукової роботи з біології, і в період з 1826 по 1830 р. кожен із них зібрав і надіслав до ботанічного саду в Кременці від 100 до 500 гербарних аркушів, часто додаючи їхні описи та зазначаючи місця зростання. Колекції надходили до Віллібальда Бессера з Правобережної України, Білорусі та Литви. Учений не лише отримував гербарні аркуші, але й повертав школам визначені рослини, залишаючи собі один екземпляр [10; 12, с. 145–151].

Завдяки старанням Віллібальда Бессера у Кременецькому ботанічному саду була зібрана велика колекція трав'янистих декоративних рослин, які були описані в праці «Spis roślin ozdobnych znajdujących się w ogrodzie botanicznym liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu», що була видана в Кременці в 1821 р. [2, с. 85–88].

Професор Бессер постійно збагачував гербарій ботанічного саду рослинами не тільки з України, а й Європи та інших частин світу. Наприклад, частину гербарію Віллібальд Бессер отримав від професора С. Б. Шиверека, який зібрав багато рослин в Австрії, Тіролю, Галичини та інших місцевостей Європи. На час переїзду до Києва колекції рослин нараховували гербарні аркуші 18 тисяч видів [9, с. 317–321].

Для поповнення видового складу ботанічного саду Віллібальд Бессер листувався й обмінювався рослинами, насінням та гербарним матеріалом із ботанічними садами Європи, зокрема у Варшаві, Відні, Гамбурзі, Гейдельберзі, Геттінгені, Дрездені, Копенгагені, Лейпцигу, Лондоні, Мадриді, Парижі, Празі та ін. Така активна робота вченого дозволила Кременецькому ботанічному саду увійти у номенклатуру ботанічних садів світу [9, с. 317–321].

Популяризації та розвитку ботанічного саду в Кременці сприяли публікації каталогів рослин. У 1810 році Віллібальд Бессер склав і видав перший каталог рослин ботанічного саду французькою мовою, у якому було відображено обсяг та характер інтродукції й акліматизації рослин із Франції, Швейцарії, Німеччини, Бельгії, Америки та інших країн. Наприклад, вперше були акліматизовані та згодом поширилися всією Україною такі рослини, як аморфа кущова, ліщина деревовидна, гледичія колюча, скумпія звичайна, сумах оленерогий, сніжногідник прирічковий, птелея трилиста тощо [3, с. 122; 5, с. 31–39].

Упродовж трудової діяльності в Кременці до 1830 року Віллібальд Бессер видав одинадцять каталогів рослин ботанічного саду, які сьогодні є бібліографічною рідкістю. Учений завжди ретельно готував свої каталоги, що привертало увагу ботаніків, фахівців ботанічних садів і парків, тим самим створюючи позитивний імідж саду. За даними Е. Янчевської [9, с. 317–321], у Львівській бібліотеці НАН України до сьогодні збереглися два каталоги: один за 1810 р., виданий французькою мовою, та інший – за 1816 р., виданий латинською мовою. У 1819, 1820, 1821, 1823 та 1830 роках Віллібальд Бессер опублікував каталоги насіння рослин Кременецького ботанічного саду, а також описи нових видів рослин, що були зібрані на Волині та Поділлі.

Окрім викладацької діяльності та роботи у ботанічному саду, Віллібальд Бессер присвятив значну частину часу вивченню флори Правобережної України, зокрема Волині та Поділля. Він організовував і проводив наукові експедиції, в яких брали участь його учні А. Л. Андржейовський та П. С. Рогович. У період з 1809 по 1845 роки Віллібальд Готлібович опублікував 43 роботи, що були присвячені флористиці, систематиці деяких родів, зокрема, *Artemisia*, *Rosa*, *Veronica* тощо, інтродукції (каталоги рослин і насіння Кременецького ботанічного саду та додатки до них), історії ботанічної науки, а також методиці створення наукових гербаріїв. Найбільш значущою і відомою його працею з вивчення флори є двотомне видання «*Primitiae florum Galiciae Austriacae utriusque*», що вийшло друком у 1809 році у Відні. Ця робота, присвячена вивченню флори колишньої Галичини та містить опис 1212 видів судинних рослин за системою К. Ліннея [2, с. 85–88].

Не менш важливим для ботаніків є зведення флори Волині, Поділля, Київської губернії, Одещини та частково Молдови під назвою «*Enumeratio plantarum hujusque in Volhynia, Podolia, Gub. Kijoviensi, Bessarabia Cis-Tyraica et circa Odessam collectarum simul cum*

observationibus in Primitias Florae Galiciae Austriacae», що було видане у 1822 році у Вільнюсі. Це перше наукове зведення з флори Правобережної України, яке включало інформацію про 1632 види рослин, з яких понад 70 були новими для науки [7, с. 98–100]. Серед описаних автором нових видів були айстра заміщуюча (*Aster amelloides* Bess.), відкасник татарниколистий (*Carlina onopordifolia* Bess.), волошка твердолиста (*Centaurea stereophylla* Bess.), люцерна лежача (*Medicago procumbens* Bess.), сон великий (*Pulsatilla vulgaris* Bess.), фіалка біла (*Viola alba* Bess.), фіалка багнова (*V. uliginosa* Bess.), шавлія кременецька (*Salvia kremenecensis* Bess.), шипшина Чацького (*Rosa czackiana* Bess.) та інші, з яких 37 видів зберегли свої назви в сучасній систематиці рослин України [8].

Варто також зазначити, що Віллібальд Бессер був першим серед вітчизняних ботаніків, хто спробував проаналізувати флору Волині та Поділля з географічної точки зору. Він прагнув дослідити хорологічні особливості зв'язків флори цього регіону з флорою сусідніх та віддалених територій. У своїй праці «Aperçu de la geographic botanique de Volhynie et Podolie», опублікованій у 1823 р. та перевиданій польською мовою в 1828 р. у Вільнюсі («Rzut oka na geograficę fizyczną Wołynia i Podola»), Віллібальд Бессер розглядає флору Волино-Поділля з точки зору ареалогічних особливостей, зокрема подібності та відмінностей із флорами територій, розташованих на схід і північ, а також Сибіру, Тавро-Кавказу, Австрії, Німеччини та Італії. Хоча з сучасної точки зору уявлення вченого першої половини ХІХ століття про географічні ареалогічні групи були дещо спрощеними, а сама спроба провести географічний аналіз на їх основі не досягла успіху, важливо враховувати, що в той час ще не існувало розвинутого вчення про ареали, і накопичення достовірної хорологічної інформації лише розпочиналося. Безсумнівною заслугою Бессера було те, що він значно випередив свій час у прагненні узагальнити й зрозуміти закономірності розподілу різних видів залежно від їх географічного поширення. Лише через пів століття після нього були сформульовані перші основні положення ботаніко-географічного аналізу [7, с. 98–100].

У Кременці, крім викладання в ліцеї та проведення наукових досліджень у ботанічному саду, він також займався практичним лікуванням місцевих жителів. У 1831 році, під час епідемії холери, Віллібальд Бессер працював в інфекційній лікарні та безкоштовно надавав допомогу хворим кременчанам. Після переїзду до Києва, він продовжував займатися медициною [4, с. 41; 9, с. 317–321].

31 січня 1834 року Віллібальда Бессера призначили ординарним професором ботаніки в університеті святого Володимира (Київ), де він очолив кафедру ботаніки. Свої лекції професор проводив латинською мовою, адже не знав російської. Для студентів першого курсу він викладав органографію та термінологію рослин, для другокурсників – систематику та фізіологію рослин, а для старшокурсників читав курси з географії рослин та історії ботаніки. Сучасники Віллібальда Бессера відзначали його глибокі знання предмету, а також здатність підтверджувати теоретичні узагальнення та висновки багатим ботанічним матеріалом [4, с. 38–40; 5, с. 31–39].

У 1836 році було прийнято рішення про створення ботанічного саду при Київському університеті, який сьогодні відомий як Ботанічний сад імені академіка Олександра Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Директором саду призначили професора ботаніки Віллібальда Бессера. Основу гербарію Київського університету під час його заснування склали гербарій оранжерейних і садових рослин Кременецького ліцею, що нараховував 6 тисяч видів, гербарій А. Л. Андржейовського – 10 тисяч видів та гербарій Вільнюської медико-хірургічної академії. Нині ці гербарії зберігаються в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України і мають велику наукову та історичну цінність.

У 1837 р. професор Віллібальд Бессер пішов на пенсію та в 1841 р. повернувся із Києва до Кременця, де і помер 23(11) жовтня 1842 р. та похований на монастирському цвинтарі [4, с. 39; 7, с. 98–100].

Наукові заслуги вченого були високо оцінені як науковцями, так і громадськістю того

часу. Він був почесним і дійсним членом понад десяти наукових товариств – Варшавського Товариства Друзів Наук, Краківського наукового товариства, Товариства садівників в Лондоні, наукових товариств у Бонні, Лейпцигу, Ліпську, Берліні та ін. Кременчани глибоко шанували Віллібальда Бессера як видатну особистість, що прославила Кременецький ботанічний сад і Кременецький ліцей та місто Кременець на міжнародному рівні [3, с. 124; 4, с. 41].

Список використаних джерел:

1. Андрієвський В. П. Кременець. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська обл. Київ : Вид-во ін-ту історії АН УРСР, 1973. Т. 26. С. 367–379.
2. Барбарич А. І. В. Г. Бессер (до 175-річчя з дня народження). *Укр. ботан. журн.* 1960. Т. XVII, № 4. С. 85–88.
3. Барна М. М., Конончук О. Я., Конончук О. Б. Наукова спадщина В. Г. Бессера і кременецький період його діяльності. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Біологія.* 2003. № 3–4 (22). С. 120–125.
4. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. Киев : В типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. С. 38–43.
5. Бригінець М. Л., Заверуха Б. В. Кременецький ботанічний сад (до 150-річчя заснування). *Наукові записки Кременецького пед. ін-ту.* Київ : Рад. школа, 1958. Вип. 2. С. 31–39.
6. Вілібальд Бессер. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Вілібальд_Бессер (дата звернення: 15.08.2024).
7. Заверуха Б. В. Наукова спадщина В. Г. Бессера та її значення для ботанічної науки (до 200-річчя з дня народження). *Укр. ботан. журн.* 1984. Т. 41, № 5. С. 98–100.
8. Определитель высших растений Украины / редкол.: Ю. Н. Прокудин и др. 2-е изд., стереотип., с незначит. доп. и испр. Киев : Фитосоцицентр, 1999. 548 с.
9. Янчевская Е. Бессер В. Г. Ботанические сады науке и народному хозяйству. Киев : Изд-во Киевск. ун-та, 1966. С. 317–321.
10. Liceum Krzemienieckie. W dobie obecnej 1920–1935. Krzemieniec, 1935. 45 s.
11. Majchrowicz Fr. Tadasz Czacki i jego zasługi w dziedzinie wychowania publicznego. Muzeum / red. odpowiedzialny Dr. Bolesław Mańkowski. Lwow, 1894. S. 342–347.
12. Paczosky J. Przyczynek do historii badań flory krajowej. Pamiętnik fizyograficzny / red. K. Deike, K. Jurkiewicz, Wł. Kwietniewski, A. Ślosarski, J. Trejdosiewicz, A. Wałęcki, Br. Znatowicz. Warszawa : Drukarnia Artystyczna Saturnina sikorskiego, 1896. T. XIV. S. 145–151.